

MÜLKİYET NEHCİNİN TEKÂMÜL VEÇHESİ

Dr. Edip Serdengeçti

IV

BÜYÜK MANZUMELER

ROMADA TEKÂMÜL

İntikal devri ve Romada arazi, menkuller ile miras

Tarihini nispetle daha iyi tanıdığımız, son zamanlara kadar mülkiyet hakkında telâkkileri iktisat rejimine hâkim olan ve *İslâm cemiyetleri telâkkiyeleriyle mensup bulunduğumuz Akdeniz kültürünü hulâsa eden Roma devletinde mülkiyet* mehicini incelemeden önce pek eski müesseselerin nasıl daha yenilerine çevrildikleri *hakkında birkaç söz söylememiz gerektir.*

Kabile, klan - simye - olsun, soy olsun eski bu gibi teşekküllere vurulan ilk ve en fazla tesir eden sille, geleneklerden ayrılmak istemiyen, mevcut olan teşkillerin en koyu bir bekçisi sayılan kralların devrilmesi olmuştur. Şöyle ki dış kuvveti elinde tutan cumhur, artık sırf siyasî bir şekil sayılmasıyla - sun'î veya tabii - kan birliği fikrinin ikinci bir dereceye geçmesi, işte bu hâdiselerin doğduğu bir tepkidir.

Şahlık, gerek seçilmiş ve gerek miras ile geçer olsun kentte soy türelerini koruyan ve devam ettiren bir kurumdu. Böylece bey oğullarınca eski hürriyetlerini tekrar ele geçirmek için yapılan irticaî bir hareket, sonunda insanlığın terakki ve tekâmülüne hizmet etmiştir. Zaten Bey oğullarını hemen soy başıyla aynı seviyeye çıkaran akını, şahlara yani kent başlarına da, şahsî nüfuzlarını kuvvetlendirmek için zayıfları kayırmıştı. Ekseri yerlerde bu aksülamele karşı bir hareket olarak şahlar düşürüldü ki bu daha diğer terakkileri mümkün kılmıştır. Bilhassa Roma cumhuriyetinin kurulması tarihi bu hususta gayet iyi bir misaldir.

Aynı müesseseleri kuşatan surlara ikinci ve daha mühim bir darbe toprak mülkiyetini, miras yahut satmak suretiyle başkasına geçirebilmenin ferde tanınması olmuştur. İktisat rejiminde başlayan bu başkalık, siteler teşkil olunduktan sonra ve o zamandanberi mevcut olan bir meyili gerçekleştirmiş ve hem tâbilerin başlıcalarını beyoğullarından ayırmak

öbürlerini büsbütün çiftçi haline sokmuştur, hem de toprağın efendiliğini mutlak olarak soy başları ile beyoğullarına bağışlamıştır.

Bunu izah edelim: kentlerin teşekkülü araziye cumhurdan ayrı bir kitleye tahsis etmiştir. Bunun yavaş yavaş dağılması da, ferdî mülkiyetin ve mirasın hemen bu günkü mânâlarıyla yere, toprağa tatbik edilmesini sonladı. İşte bu tekâmülün bir «vak'a» olması için, evvelce bir yuva ya ömürlük olarak verilen tarlaları onu devam ettirdiği farzedilen evlâtlarla torunlara bırakılması bir de soyun eski sosyal vazifeleri görmemesi veya görememesi lâzım ve kâfi idi. Nitekim de böyle oldu: bu şartlar bir araya gelince evvelden toprakta belli bir hissesi olan tâbiler, türe ve dince korunması lâzım - himayeye mazhar - irsî ve müebbet çiftçi telâkki edilerek soy başlarıyla beyoğulları yerin biricik sahipleri oldu.

Yukarıda bahsetmiş olduğumuz ganimet toprakların bulunması ve gittikçe artması, kentlerin kurulması ile büyük bir kuvvet bulan «fert istiklâli» akımını, bu da neticenin herkes tarafından kabul edilmesinde ve daha sonraları bir adamın toprağını başkasına devir ile teslim edebilmesinde pek önemli yer almış, mühim bir saik olmuştur. İşte bu inkılâp, aynı zamanda ileride servetin inkısamında büyük değişiklikleri mümkün kılmak gibi ciddi dikkatimizi çekmeğe lâyık bir netice vermiştir ki bunun önemi, lâzım olduğu kadar meydana konulmamıştır. Halbuki kent devrinin bize bıraktığı belli başlı neticeler arasında bunun kadar geniş ve şümüllü tesirleri görülmuş bir başkası yoktur.

Nihayet kentte sayıları gittikçe artan, ve bilinen soylardan hiç birine mensup olmayan, bir kısmı ticaret etmek için orada yerleşmiş yabancıların ve soyları ile alâkalarını kesmiş eski tâbilerin torunlarından ibaret olan (Avam) takımının resmen ve müsavat üzere medeniye - siteye - kabul edilmeleri bu devrin son safhası olmuştur. Doğrusu da lâtincede «Plebs» denilen bu kısım ahalide en fazla sığınmalar - yani mültecilerle onların torunları - ve bir soyla alâkası mensup oldukları beyoğullarının nesilleri tükenmek - veya bir soydan suçlu olduğu için çıkmak - gibi sebeplerle zorla kesilen tâbiler vardı. Eskiden soy bağımsız olduğu zaman nesilleri tükenen beyoğullarının tâbileri böyle bir hale düşmek varit olamaz. Fakat toprak sahipliği ferde geçince tâbiler, halk tabakası böyle bir tehlikeye maruz kaldı. Cumhurun içtimaî bünyesinde husule gelmeye başlayan büyük değişme de işte bu suretle tamamlanmıştır.

Bu cemiyet içinde mülkiyet nehici artık hemen kâmil ferdeleşmiş olup eskiiştirak halinden ancak öteye beriye dağılmış bir kaç hüküm ile nazarî bazı telâkkiler kalmıştır. Fakat bunlar manzumenin içinde, şurada ve burada dağınık bulunmakla beraber sonraki tekâmüle yaptıkları

tesir dolayısıyla pek önemlidirler ve burada tetkik edilmeleri gerekir: daha kolay olsun diye bunları, içinde buldukları nehiç ile birlikte Roma tarihinde tetkik edeceğiz: Bu suretle İlk Zamanları sonunda Akdeniz havzasında bulunan bütün memleketlerin takip ettikleri tekâmülü seyir cihetinden hulâsa etmiş olacağız. Roma tarihinde daha iyi tanınmak hem de tekâmülün seyrini daha iyi toplamak gibi iki mühim rüçhanı vardır.

Romanın, eski zamanlarda bilinen hemen bütün batı illerini bir tek devlet halinde toplaması hukukunun bütün komşulara tesir etmiş olması ayrı birer rüçhan telâkki edilebilir.

Milâttan önce İkinci Asrın başlangıcına doğru Romada iki sınıf halk vardı. Birincisi¹ zenginler idi ki, eski beyoğulları ve siteye yeni giren avamın başlıcalarından mürekkepti. Henüz hatırası silinecek kadar eski olmıyan bir zamanda, bunlar ayrı, ve birbirine düşman iki zümre idiler. O zaman beyoğullarının her biri şahsına ve daha doğrusu soyuna bağlı olan Romalı halk ile kuvvetli ve bağlaşık bir kitle teşkil ederlerdi.

Fakat bir hayli zamandanberi bu iki kısmın aralarındaki didişme, ilkin hafiflemiş vesonra da bitmişti¹.

Önceleri Pleps'in hali pek fena idi; hatta bunlardan bir çokları sırf yaşayabilmek için bir beyoğlunun himayesine girerlerdi. Soybaşı yahut köy ağası olsun, başkaca kent kurallarınca böyleleri tarafından hemen onlara müsavi sayılması lâzım gelen biri olsun, tâbileri çok olduğundan yeni gelenlere yüz göstermezler, ve tâbilik arayanlar başkalarına müra-caat etmek mecburiyetinde kalırlardı.

Bu sonuncular ise yerli ahalinin tahammül etmedikleri bazı ağır şartlarla isteklerini kabul ederler ve hatta ilk fırsatta bu şartların yükünü arttırmaktan çekinmezlerdi².

Fakat yerli tâbilerden başlıcalarının efendilerinden ayrılması - ki soy başlarının ve diğer beyoğullarının yerlileri de tazyik etmeleri neticesi olabilir - ve devrilen kıralların şahsî alienslerinin açıkta kalması ticaretle uğraşan bu adamlardan bir çoklarının zengin olabilenleri ve tribunusler, sayesinde nisbî bir emniyete kavuşabilmeleri plebsi kuvvetlendirerek ilk önce bir parti haline gelmelerini, sonra da kentte resmen yer almalarını sonladı, artık avamın ileri gelenleri tamamen asiller

1) İşte plebse mensup olan tâbiler ile öbürleri - yerli halk - arasında din ve iktisat noktalarından bu gibi farklar vardı; isyanları hep bu müsavatsızlık neticesi idi. Füstel'e göre bir Romalı ceza görmeksizin plebse mensup birini öldürebilirmiş. La cité antique, sah. 27.

2) Atinada bu adamlara Ektomor denilirdi; ve bundan mahsulün altıda bir verdikleri anlaşılır.

gibi geçinmekte olup onlarınkine benziyen «soy» lar kurmuşlar fakirlerden bir çok tâbi edinmişlerdir. Yalnız başına geçinebilen her adam o zaman beyoğullarından ayrıldı, serbest bir ocak kurdu. İşte eski beyoğulları ile yeni yetişenler arasında başlıcalarını içine alan bu sınıf Romanın birbiri ardınca olan zaferlerinden yalnız başına istifade etmekte, menkul ve gayri menkul malların daimî olarak arttırmakta idi.

İkinci sınıf halk, reyini satmak ve mensup olduğu zenginin âtîfete geçinen fakirlerdir. Bunlara - eski mânâsına oymiyarak - tâbiler denirdi. Ancak burada da iki hatta üç çeşit ahali gözetmeli. Asil eliens kelimesinin ilk anlarına benzer bir vaziyette bulunan ahali de dağıldı; fakat bu adamlar şehir dışında idiler ve büsbütün çiftçiye döndürülmüşlerdi.

Zaten bunların efendilerine verdikleri hisse pek büyüktü: kent için alınan pay da katılırsa beşte veya altıda bir olması lâzım gelen bu aidat şimdi yarıya kadar gidiyordu³. Artık bunlara yarıcı - meditarius - (colonus) denilip clien tâbiri kasabalarda olanlara kalmış bulundu.

Fakat bu hal esasında mühim ve derin bir değişime alâmetti. İlkin bunun nasıl olagildeğini tetkik edelim, daha yukarıda toprağın getirdiği mülkiyet rejimlerini izah ederken kentçe, efendiliği alıkonulmak şartıyla şahıslara verilen ganimet yerlerden bahsettik; lâkin rejimlerini izah etmedik. İşte bu yerlerin nasıl kullanıldığını bir gözden geçirelim: Romada ve herhangi bir şehirde - oturmak yeni sahip için daha iyi idi, hissesine düşen parçayı yerliler tarafından ekip biçtirmek işine gelirdi. Tarlaların önceki mutasarrıfları da geçinmek için iş bulmak zorunda ve mahsulden büyük bir miktarı gözden çıkarmak şartile eski yerlerinde kalmaya razı idiler. Bu iki emelin muvafık düşmesi tarafları çok kere uyuşmağa ve mahsulden arz ve talep kaidesine göre belli olan bir miktara karşı eski sahiplerince ziraat edilirdi.

İşte böylece, milâttan çok evvel Romada bir takım arazi vardı ki burada yasa ve türe kaydı gözetilmeden şiddetli bir hodkâmlık cari idi; ferdî mülkiyete değilse de ferdî ve irsî tasarrufa tâbi idi ve rant akdine benzer bir akitle işletilmekte idi⁴.

Halbuki asıl Roma toprağında (ager Romanus) gitgide eşraf addedilen beyoğulları ile tâbiler arasında münasebetler hâlâ din ile tüze tesanüdüne kuvvetli bir bağlaşıklığa dayanmakta idi. Bunların verdikleri beylik payı arttırılamaz ve kendileri her türlü taarruzdan masun addedilirdi. Fakat bu rabıtalı gittikçe gevşiyordu, çünkü köydeki soy tesanüdü, yerini yavaş yavaş kentteki sınıf tesanüdüne bırakmakta idi.

3) Lacombe, L'opropriation du sol, sah. 169.

4) Bu kıssa çok defa yarım veya üçte bir idi.

Hasılı Lakomb'un dediği gibi efendi tâbilerinden uzaklaşıyor, ayrılıyor ve içtimaî vaziyet itibariyle benzerlerine, küffü saydıklarına yaklaşıp onlarla birleşiyor, öbür taraftan tâbi de efendisinden ayrılıp haller¹ onunkine benzeyen adamlarla birleşiyordu⁵. Bir taraftan bu karşılıklı kuvvetlerin tesiri altında artıkan birliği veya tabiî meyil üzerine değil iktisat şartlarına dayanan, sınıflar teşekkül ederken^{5a} diğer cihetten toprağın rakabeti hususunda da fertçilik ilerlemekte idi. *Bu suretle sitenin kurulması neticesinde başlayan tekâmülün bitmesi yaklaşıyordu.*

Köyde en önce kararlı bir şekil alan ağa payı cür'etli başkanlarca gördüğü zamlarla büyültülüp irsî bir tarzda tasarruf edilecek mesafenin etrafında bulunan bahçeye temsil ve yuvaya ait farzolundu. İşte bu evle etrafındaki bahçe heredium hakkında kabul edilen imkân, çok geçmeden bu tarlaya da teşmil ile böylece bir fert yeri başkasına satabilmiştir ki bu hüküm ferdî mülkiyetin kentte her nevi tasdiki olmuştur^{5b}.

Bu kısım topraklarda zilyedin yetkilerininin toplamına da dominium denilmiş, sonra bu kelime mutlak surette sahipliğe ailem olmuştur.

İşte mevcut olan akımlara katılan sebepler, ilk önce yalnız bu beylik yer - terra indomnicata - için düşünülen hükümlerin diğerlerine de teşmilini sonlamıştır. Böylece ferdileşen toprak rekabeti halk ile beyoğulları münasebetlerinde de tesirini göstermiş ve iki sınıfın daha çabuk ayrılmalarını mümkün kılmıştır; artık bunları birbirlerine bağlayan son bağ, yani malda ortaklık zail olduktan sonra, arada maddî bir rabita kalmamıştı. Ganimet arazide başlayan usulübeyoğulları ve diğer zenginler, menfaatlerine uygun görüp halis Roma toprağı, ager Romaus sayılan yerlerde bile tatbik ettiler.

Bu yeni şartları ağır gören bir çok tâbi de, efendilerden ayrılıp halk tarafına geçti ve bir buçuk asırdan fazla süren bir didişmeden sonra hemen hemen onlara müsavi oldu. Fakat zengin olmıyanları, eskisinden daha aşağı bir dereceye inmiştir. Toprak sahipleri de kaçanların yerlerine köylüler koymuşlar, kalanları da kelimenin aslî mânâsayile yarıcı haline getirdiler. Bunun icabı da serbest rekabet her vakitki gibi zaten zengin olanların mallarını arttırdı ve hükümet kudretinin kökü kullanılması servetler arasında dehşetli bir nisbetsizlik doğurdu⁶.

5) L'appropriation du sol, sah. 185.

5a) Keza.

5b) On iki levha kanunundan anlaşıldığına göre o zaman bu tekâmül henüz yeni vukua gelmişti (La cit é antique, sah. 367.

6) L'appropriation du sol, sah. 185.

İşte bu tekâmülü gözden geçirdikten sonra sadede dönelim, umumî manzarasını çizdiğimiz şu cemiyete mülkiyet rejiminin, asıl olduğunu söyleyelim: süre bitince gayri menkuller bir kaç sınıfa ayrılabilirler; bunlardan birincisi şehirlerdeki bina ve bahçelerdir ki artık tamamen ferdî mülkiyete tâbidirler. Gerçi din türeleri karşı geldiğinden elden ele geçtikleri pek görülmez, hattâ miras ile geçen bir ev, vaktin tâbiri ile bir «ocak» satıldığında kefaret için bir koyun kurban edilirdi ^{6a}.

İkinci sınıf mallar halis Roma toprağı sayılan tarla ve çiftliklerdir. Bunların rakabetleri - artık hükûmet tarafından bile fertlere ait olarak tanınmıştır, ve bu arazi yavaş yavaş bütün İtalyayı hatta buranın dışında bazı yerleri bile sınırları içine aldı. Bu kısım toprakların elden ele geçmesi hususu bazı şartlara bağlı olup buralarda tamamile miraz kaide-leri cereyan ederdi, fakat rakabelerine sahip olmak için de Roma vatan-daşlığı şartı vardı: Zaten her kentte bulunan bu hükmün iptidası vaktinde dominiumum bir nevi hâkimiyet hakkı addedilmiş olmasıdır. Fakat bu sınıf topraklara Romada genç civile - hukuku medeniye mucibince malik olmıyan yabancılar, peregrini - zilyet olmakla «kanun» pretorun himayesine mazhar idiler.

Şehir içinde bulunan gayri menkullerde aynı hükümlere tâbi idi.

Roma devletinin siyasî hududunda bu kısımlardan olmıyan yapılı ve ekili topraklar üçüncü sınıfı teşkil ederler. Nazarî bir şekilde bunlar cumhurun ise de, tasarrufları yerli veya Romalı fertlerde idi. Bu kısım evvelkilerden kesin olarak ayrılamazlardı, yalnız zilyetten haraç adında bir vergi alınmakla bizde vaktile bulunan arazi-i haraciyeye benzerdi. Bir de hükûmet dilediği vakit bir şahsın tasarrufunda olan bu toprakları, karşılık vermeksizin bir başkasına teffiz edebilirdi. Ancak İmparator İstinianus bu hükümleri birleştirdiği zaman artık arada bir fark zaten kalmamıştı.

Dördüncü sınıf teşkil eden topraklar bizdeki metrûk araziye benzer olup satılmazlardı. Bunlar otlak ve baltalık gibi bir veya birkaç köy ahalisince müşterek olarak kullanılıp tasarruf olunan topraklardı. Rakabeleri başka başka cihetlere ait olabilirdi; bu, istifade tarzı itibariyle öbürlerinden ayrı bir sınıf olmalarına mâni değildi. Ekseri ilk köylerin otlaklarıyla ormanlarından ileri gelmiş ve en iyi kısımları nüfuzlu kimseler tarafından gasbolunmuş, ve ya olunmak üzere bulunmuştu. Bununla beraber, eyaletlerde toprakların mühim bir kısmını, belki de çoğunu bunlar teşkil ediyordu.

6a) Füsteilla cité antique, say. 705.

Bundan başka taşrada hakikî mutasarrıf, ekseriya Romalı veya yerli beyoğullarından olan «resmî» mutasarrıfa hasılattan belli bir pay veren bir akraba zümresidir. Bu adamların buldukları çevrede, henüz eski hatıralar silinmiş olmadığından kendilerini toprakta ortak ve hatta biricik sahip gördükleri ve resmî mutasarrıfa verilen payı da bir himaye - koruma - bedeli saydıkları tahmin olunabilir. Zaten bu hisse de soy ağasının verilen aidat yani kent üzerine hesap edilmiş, başka bir tâbirle burada yalnız başkanın şahsı ile hukuk değişmişti. Böylece muayyen bazı yerlerden başka Roma cumhuriyetinin hudutlarında bile eski usul yeni şekillere uyarak devam eyledi. İntifain ailevî şeklini büsbütün muhafaza ettiği de göz önünde tutulacak olursa bu dört sınıf topraktan, müşterek mülkiyetin resmen yalnız sonuncusunda alıkonulmuş olmasına rağmen fertçiliğin ilkten sanıldığı kadar büyük bir kazanç elde etmiş olmadığı görülür. Yalnız merkezde, ferdî mülkiyetin galebesi daha sarıh ve daha kesin olduğu su götürmez.

Arazi hükümleri, Roma devletinin baki kaldığı müddetçe yukarıda sayılan örnekler içinde tekâmül etti. Dominiumun nüfuz çevresinde, yani merkezde akta müstenit müzaraa biricik usulü bir müddet galebe çalar gibi görüldükten sonra Roma vatandaşı olan bir çok yarıcı şehirlere hicret ettiler ve yerlerine sahipler tarafından beslenmeleri pek ucuza çıkan köleler getirildi. Bunlarla rekabet edemiyen küçük sahipleri de Romaya göçmeye başladılar ve yavaş yavaş köyler boşalmıya yüz tuttu. Muhacret akımınının hiç önüne geçilmedi, çünkü fakirlere rençberken ağır gelen buğdayın ucuzlaması Romada hoş geliyor ve rakabet yüzünden köyde başına belâlar açan zenginler burada oylarından faydalanmak için onları okşuyordu.

Bundan dolayı tarlasını zengin komşusuna satan serbest köylü Romaya koştı ve artık bir daha memleketine dönmedi. Bu suretle büyük mal sahipleri topraklarını gitgide fazlalaştırıp kölelere işlettiler; böylece bütün İtalya ve civarları içlerinde bir tek hür adam bulunmıyan kulluk - Latifundia - diye anılan büyük malikânelere doldu.

Bu hal büyük düşüncelere sebep oldu; hür fakirlere, çok defalar âme mallarından tevziler yapıldı. Fakat küçük tarla sahiplerine Roma'ya göçmesini mucip olan sebepler bu gibi tevzilerden istifade edenleri de, bir müddet sonra tarımı terk ile Romaya dönmeye sevk etti ve bıraktıkları yahut yok pahasına sattıkları topraklar yine büyük kullukların genişlemelerine yaradı.

Diğer taraftan cumhuriyet devresinin sonlarında Fas ve Cezayir memleketlerinin fethedilmesi, Anadolunun da büsbütün itaat altına gir-

mesi, oralarda da mülkiyet rejiminin Roma hukuk nazariyeleriyle uyar bir şekil almasını yani müşterek benimsemenin vakıa pek mutabık bir tâbir ile namı müstear altında gizlenmesini mucip oldu. Bu hal dahi biraz sonra taşrada, mahiyetleri kulluklardan pek farklı bulunan bir takım geniş çiftliklerin zuhur etmesine sebep olmuştur.

Misal olarak İmparatorluk zamanında büyük bir inkişaf bulan bunlardan birisini alıp iktisat rejimini hülâsa edelim.

Toprağın tevzii tarzınca bu malikâne yekten eski devirlerin köyle-rini andırmaktadır; merkeze en yakın bir yerde ve resmî mutasarrıfa mahsus olan büyük bir tarlanın ötesinde her biri (colonus) denilen ve türeye göre hür sayılan bir adamca mahsulden muayyen bir hisseyi res-mî sahibe - patrona - vermek üzere ziraat edilen küçük tarlalar vardır. Ekilmiş bu yerin ilerisinde otlak veya korular, ekseri defa hem bir mik-tar çayır hem bir küçük orman bulunur. Resmî mutasarrıf - *dominus fundi*, possessor - şahsına mahsus olan büyük tarlada, bazı vakitler an-garya usulü ile colonuslarını çok defa da kölelerini çalıştırır. Bu tâbirle de ayrıca dikkat edilmeye değer: meselâ Dominus - Fundi, yerin efendisi ve bizde eskiden kullanılan bir tâbirle «sahibi arz» demektir.

Rençberlerin buna verdiği hissenin miktarını, consuetudo deye anılan çiftliğin türesi değişmemek üzere tayin eder. Ekseri defa bu devşirilen mahsulün onda birini geçmemektedir, angaryanın nispeti de ehvendir. Afrikada bulunan İmparatorlara ait bir malikânede yılda topu topu altı gündür⁷.

Yukarıda yazdığımız gibi artık türeye geçen bu aidat hiç bir sebep-le, hiç bir halde arttırılamaz. Mahsulden efendi hissesinin geliri yekûnu senenin bereketine ve tarımda kullanılan çeşitli usullere göre değişirse de, nispet artık bir kere tayin edilmiştir, bu da hiç arttırılmaz. Devlet vergisi de, başa göre hesap olunur teklifi re'si şeklinde olup colonuslar tarafından verilir; yalnız patron hükûmete karşı bunların kefil olduğu gibi, umumu da mutasarrıfa karşı her birinin kefilidir. Böylece birisinin malikâneyi terketmesi ne patronun ne de öbürlerinin işine gelir; çünkü devlet, kaçağın vergisini bunlardan arayacaktır. İşte bu hal de colonusun toprağa bağlı bulunmasını yani çiftlikten ayrılması yasağını sağlamış-tır. Fakat buna karşı toprakta kendisine bağlıdır; yani ne mutasarrıf - Possessor - ne de bir başkası gönlü olmadan onu malikânedan tardedemez. İşte bu hükümlere göre, şu rençberleri adi çiftçi saymak biraz güç olur; bunların her halde toprakta temelli bir hakları vardır. Zilyedi bu-

7) Lacombe; zikrolunan eser, sah. 196. Malikânenin ismi «Saltus Burnitatus» dir.

lundukları hisseyi de aynı köyden dilediği birine vesayet edebilmeleri ayrıca buna bir delildir⁹. Her halde bunları bir çeşit ortak gibi saymak, olaylara daha mutabıktır; bu cins malikânelerin de, Roma hukukunun tesiri altında bir nevi tekâmül geçirmiş ve bu görülen şekile girmiş, ilkin ki birer «kent» oldukları sezilmededir.

* * *

V

MENKULLER

Gayri menkullerde mülkiyet nehcinin tekâmülünü - arazî dolayısıyla - ilk zamanların sonuna kadar takip ettik; şimdi de menkullerden bahsedelim. Bunlar arasında kullanılan hayvanlar, İsadan önce dördüncü asırdan beri, tedricî olarak evvelce buldukları müstesna mevkiden sükût lüğü ile madenî para yavaş yavaş önem alıyordu. Para ihtiyacı cemiyetin içinde iş bölümü ile bir nisbette artıyordu ve insanın her günlük hayatında oynadığı rol devamlı surette büyüyordu.

Başlangıçtanberi sürüp artan bu halin, büyük bir intizamla ilk kurunun sonuna değin, gittikçe fazlalaştığı görülür. Paranın tâbi bulunduğu hükümler gayet sadedir; bu kuralde hulâsa edilebilirler. Para hususunda elde tutan - zilyed - malik hükmündedir. Sonraları bütün menkûllere şamil olan işbu kural ise mübadeleye vasıta olan mal hakkında ticaretin icap ettiği tedavül işbu kural ise mübadeleye vasıta olan mal hakkında ticaretin icap ettiği tedavül lüzumunun hukukî bir söylenişidir. İstimal için verilen paranın misli ile ödenebilmesi gibi en şümüllü hükümler işte bu esasa dayanmaktadır.

Bununla beraber kulların, sosyal iş bölümünden olan mevkileri sebebiyle, yine mümtaz bir yerleri vardı. Hakikaten şehirlerde sanaat sahiplerinin, İtalya ve Yunanistanda rençberlerin çoğu, efendileri hesabına çalışan kölelerdi. Zenginlerin binlerce kulu vardı ve hemen her san'atı yapmasını bilen adamları bulunurdu. Bunlardan hele tarlalar ile denizde çalışanlar pek fena durumda idi. Fakat harp tutsakları, yerlerine geldiklerinden fiyatları ucuz kalıyor ve sayıları devamlı surette artıyordu. Bu zavallılar ferdî mülkiyetle verasetin bütün hükümlerine tâbi idiler. Reka-

9) Lacombe, zikrolunan eser sayfa 140 zaten bu gibilere ekseriya yerli demek olan orijinalist demesi de mânalıdır. Keza (Sayfa 191).

bet hakkının mutlak oluşunu terviç eden nazariye, kendilerine şiddetle, hatta vahşetle tatbik olunurdu. Efendilerinin evinde, hususî hizmetlerinde kullanılan köle ve cariyeler nisbeten daha iyi muamele görürlerdi. Kulların bu vaziyetleri hiç değişmeden ve hatta bazan şiddetlendirilerek Roma hâkimiyetinin sonuna kadar sürdü.

Hayvanlara gelince, bunlar adetâ kullukların demirbaş eşyası derecesine dek inmişlerdi. Merkezden uzak olan yerlerde, sosyal servetin hâlâ mühim bir kısmını teşkil eden hayvan ve sığır sürüleri, bu vaziyetlerini İtalya'da büsbütün kaybetmişlerdi. Âletler, mahsuller, silâhlar ve ev eşyaları için de mülkiyet hükümleri ferdileşmiş ve mirasa bağlanmıştı. Yalnız buğday, narka tâbi bulunmakta menkuller arasında bir istisna gibi idi; fakat bu nark ancak Roma için olup taşradan serbest rekabet buğday için de vardı. Vakıa iki asır önceden Roma'da fakirlere buğday tevzi edilirdi. Fakat imparatorlar zamanında bu usule fazla rağbet gösterildi. Bu da tabii buğday fiyatını düşürmeğe yarardı; zaten tereddi eden ahali ancak ekmekle temaşa isterdi ¹⁰.

* * *

Miras ve hattâ genel surette mal kalma kaideleri bu istihaleden çok tesir gördü. İlk verasetin cereyan çevresi genişleyip akrabalık hakkında yeni görüşlere uygun bir şekil aldı. Atabirliği - asabalar - cihetinden esasen hududu olmıyan varis silsilesine bütün kan kısımları katıldı. Yenilik yalnız bununla da kalmadı. İlk cemiyetlerde her yerde göze çarpan erkeklerin tercihi meselesi büyük önemini kaybetti. İlk önce kıza verilen çeyiz, miras hissesine mukabil tutulurken İmparatorun kurduğu yeni usullerle bir ölünün malları doğrudan doğruya kızlarına geçmekte bulundu.

Sonra miras anlamı genişledi ve değişti. Kaideleri başlangıçta yalnız mülkiyete münhasırken eriştiğimiz devirde her hakka ve her hukukî vaziyete tatbik olunmağa başlandı. Alacaklı, borçlu, kiracı, emin, mutasarrıf (possessor) ve colonus gibi vaziyet ve sıfatlar yahut metrûk araziyi kullanabilme ve ganimet topraklarından istifade edebilme gibi irtifak hakları da, tıpkı yapı ve kölelerin mülkiyeti gibi miras ile geçer farzolundu. Bu tekâmülün olmasında meşhur patrimonium - vahdeti emval - nazariyesinin yardımı olmuştur ¹¹. Buna göre, artık eşyaları mirasa tâbi olup olmamaları cihetinden ayırmak mümkün değildir: Her mal,

10) Myes, Ancient History; sah. 560-563.

11) May. Droit Romain, sah. 481-482.

ölenin üzerinde haiz olduğu hak derecesinde terekeye dahil addedilir; bir akitten doğan borçlar da vereseğe geçer farzolundu. Yalnız Cumhura bir son mutasavver bulunmamakla devlete kalan mallarla haklar bu duruma bir istisna oldu.

Nihayet fert için veraset salâhiyetinin kabulü de miras kurumunda büyük bir inkılâp yaptı. İlk önce bir çok kayıtlarla ve muayyen hallerde tecviz olunan vaziyet, hukuku medeniye - jüs civile - nin zamana uygun gelmeyen veraset kurallarını değiştirdiğinden pretorca himaye edilmiş, hemen kayıtsız ve şartsız muteber tutulmuştur ^{11a}. Vakıa en yakın akrabasına bir hisse bırakmayanın vasiyeti feshedilirdi; fakat dışardan bir kayıd gibi görülen bu hüküm yalnız bir şekil şartı idi: Hisse belli olduğundan tabiî veresesine gayet az bir şey bırakanın vasiyeti de muteberdi. Bu mutlaklığa karşı tepki olduğu vakit bile yine pek aşağı bir nispet olan dörtte birinin terkile şart yerine gelmiş addolunurdu.

Esasen mevcut intikal kaidelerinin o zamanki fikirlere uymaması, ihtiyaca yetmemesi Roma hukukuna göre mülkiyet anlamının doğuracağı tasavvur ile muhakeme edilirse bir adamın öldükten sonra malını lâyıık gördüğüne bırakması pek doğru sayılabilir. Bu, yaşarken olan kudretinin son bir tecellisi gibi görünür. Böyle bir düşünce de hayali tatlı bir surette okşar. İşte bu sebeplerden dolayı vasiyet yapmak usulü Roma'da pek yayılmış ve hele imparatorluk çağında genel bir âdet olmuştu ^{11b}. Vasiyetnamelerin tenfizi mirasın taksiminden önce geldiğinden işbu şeklin verasetin fiilen mânasına ne kadar tesir ettiği pek kolay anlaşılabilir. Hasılı durumu hulâsa ederek diyebiliriz ki, vasiyet ve miras hakkındaki fikirlerin o zamana doğru aklı gelmeyen bir genişlikte fert lehinde tatbik edilmeleri Roma devletinin, cermenlerin hücumu ile inkiraz bulacağı sıralardaki mülkiyet nehicinin en ileride, en göze çarpan bir vasfıdır.

VI

NAZARÎ FİKİRLER

DOMINIUM HAKKINDA

Romada mülkiyet nazariyesi

Serlâvhadan anlaşılacağı gibi, burada nazari fikirlerden mülkiyet anlamının tekâmülünü uzun uzadıya inceleyecek değiliz. Yalnız müesse-

11a) Keza, sah. 518-522.

11b) Keza, sah. 484-485.

senin tarih boyunda aldığı şekil üzerinde fazla tesiri görülen ve zamanlarında büyük önem alarak adeta umde gibi tecelli eden birkaç büyük teoriyi birer birer tahlil ile iktifa edeceğiz.

Roma Hukukunda görüldüğü şekilde fert mülkiyeti nazariyesi tarihte öbürlerine tekaddüm etmiş ve belki de örnek olmuştur. Doğrusu da Romada mülkiyet rejiminin şekli ne olursa olsun, hukukunda mülk hakkının mutlak olması esasını en evvel kabul ve terviç edip, hâlâ kuvvetini muhafaza edebilen bir bilgi manzarası halinde ortaya koyan devlet şüphesiz ki Roma Cumhuriyetidir. Ferdî görüşün en dayanıklı bir âbidesi sayılan işbu nazariyeyi tahlil etmek, konumuzu aydınlatmak için zârrurîdir.

Romalılarca mülkiyet hakkının bir «mürekkebe» olduğu kabul olunmaktadır. Bu terkip mahiyeti Roma hukukçularının bize bıraktıkları tarifelerde derhal göze çarpar: meselâ *dominium*'un en gözde bir târifi bunu: «iyi ve kötü kullanma yetkisinden», - hüsnü istimal ve suiistimal selâhiyetlerinden - mürekkep addediyor. Lâtince metin pek sarihdir: *Dominium est jüs utendi et ab utendi re sua, quateus juris ratio patitur.* Hâlâ Roma Hukuku ile meşgul olanlar mülk hakkının fertçe birşey üzerinde ihrazı mümkün olan hakların en yüksek haddini temin eden vaziyet olarak izah eder ¹².

Keza bugün mülkiyet hakkının tutum, üretim ve yoğaltıma ait üç nevi yetkiyi verdiği, yine lâtinedeki isimleri ile *jüs utendi jüs fruendi* ve *jüs abutendi* selâhiyetlerini ihtiva ettiği elde geçen bütün Roma Hukuku kitaplarında yazılı bulunuyor. Bu ise, Roma hukukçularının yaptığı bir tahlilin klâsik bir şekilde ifadesinden başka birşey değildir. Benimsemenin ayrı bir hak olarak himayeye mazhar olması, *nakabe* ile kullanmanın ayrılması, irtifak haklarının mülkiyetten ayrılmış cüzülden ibaret sayılması hep asıl hakkın bu terribî mahiyetinden ileri gelen neticelerdir ¹³.

(Quirit) Kuirit hukukunca mülkiyet - *DOMINIUM EX JURE QUIRITIUM* - her bakımdan mutlak bir haktır: insan bile müstesna olmamak üzere maddî şeylerin hepsine taallük edebilen ve tesis ettiği rabıtanın kuvveti ve şumulünden dolayı en mutlak bir iktidar bağışlayan zatî - enfüsî - bir haktır. Hatta bu mutlaklık o derecede genişletilmiştir ki, Roma hukukçularının pek ileride bulunan tecrit kabiliyetlerine rağ-

12) May, Dr. Romain, Sah. 10.

13) Inst. IV, Dig VI. — Mison Ventura, Roma Hukuku, sah. 127-128.— Honig Roma Hukuku. — 2 inci bası, sah. 183 ve 199-202. — Schwarz takrirleri..

men dominiumda hakkın kendisi, mahallile karışarak maddî bir şey sayılmıştır ¹⁴.

* * *

Malik sıfatının fertte topladığı yetkilere gelince bunlar şu noktada tetkik olunabilir: şöyle ki, ilk önce fert, mâlik olduğu şeyi tek başına kendisine hasredebilir ve o hukukî vaziyetinden ister faydalansın, ister faydalanmasın bir başkasını ondan herhangi bir surette menfaat görmekten alıkoyabilir. Bu kudret ancak iki halde, yâni ortaklık yahut irtifak hakları bulunması takdirinde bir kayıt görebilir. Yalnız bunlar dahi fevkalâdelik sayılarak yoklukları Roma kanun koyucularınca her zaman iltizam edilmiştir. İşte yalnız bir ortak tarafından aranılan taksimin öbürleri hakkında cebir yolu ile yapılması ve irtifak haklarının ortadan kalkmasında göze çarpan kolaylık hep bu esasın neticelerindedir ¹⁵.

Bunlardan diğeri biri de, mâlikin şeyinden faydalanması tarzı bir başkasına zarar verse bile, bu zarar görenin, hiç bir türlü böyle bir halin önüne geçmemesi ve sahip malından istediği gibi daimî surette istifade bulunabilmesidir. Merhum Prof. Ebululâ Mardin'in, takrirlerinde haklı olarak ısrar ettikleri menfaat celbinin, yâni herhangi bir surette kazanmanın, fenalıkların yoğalmasından önce geçmesi kuralının en bariz tatbiklerinden biri, bahis konusu olan hükümdür. Hattâ belki vaz'ına sebep bile Roma Hukukunun bu hususiyeti, bu özelliğidir. Çünkü böylece malda tasarruf «selâmet şartı» kaydile bağlı olmamasından dolayı, İslâm fıkıhındaki şekilden daha mutlak bir tarz almıştı ¹⁶.

Sonra dominiumun devamı zamanen mahdut değildir, yâni fert malını dilediği vakit kullanır ve dilediği müddet kullanmaz; mâlik olduğu şeyi boş bıraktığından dolayı hakkı sükut etmiyeceği gibi kendi «yedi», her hangi bir sebeple zail olsa bile tâkip hakkı sayesinde malını, yine boş bırakmak için onu belki istifadeli bir tarzda kullanan adamdan geri alabilir. Daimîlik sıfatını bozmamak için varisle müşteri, ilk mâlikin şahsiyetini devam ettirirler, farz olunduğu gibi vefa ile satanın hakkı şartın tahakkuku halinde bile ancak müşterinin *emimmetinde sabit olup* doğrudan doğruya satılan malın zatına taallûk etmez ¹⁷. Bu şartlar içinde dominiumun intifasına sebep olabilecek biricik hal, malın telef olma-

14) May, An. eser Sah. 156 - 157.

15) May, An. eser Sah. 167-168.

16) Accarias, Droit Romain Cilt 1, Sah. 445-451.

17) May. An. eser Sah. 205.

sıdır; hattâ yine bu halde bile malikin *enkaz üzerinde* bir mülkiyet hakkı vardır.

Üçüncü olarak fert, malik olduğu şeyin bütün fayda ve fazlalarından istifade etmek iktidarındadır, gerek tabiî ve gerek yapma yemişlerine ve mahsullerine bihakkın mâliktir. Bir şeyden faydalanma yetkisinin son hadde kadar genişletilmesinin mantıkî bir neticesi¹ bulunan bu yemişlerle mahsulleri benimsemek iktidarı, başlıca zihayat memlûklarda dikkate değer bir şekil alır. Meselâ bir cariye'nin çocuğu yahut sütü, bir kölenin yaptığı şeyler, bir koyunun sütü yahut ta yapağı, bir ipek böceğinin kozası hep sahiplerinin malıdır. Halbuki malikin bu mahsullerin vücudunda ne doğrudan doğruya, ne de vasıta ile bir tesiri bulunmayabilir.

Vakıa bu madde malik tarafından işlenen tarlanın ve bostanın hasılatı ve yukarıda geçen intifa tâbirinden de anlaşılacağı gibi keza malikin çalışması esnasında kullanılan maddeler, âletler veya çift hayvanları hakkında da caridir. Fakat ilk misaller üretim - istismar - salâhiyetinin genişliğini daha güzel göstermektedirler. İşte bu üçüncü nokta klasik tefrikte bir kısmı «jüs fruendi» ye dahil olan bir yetki'dir. Muhtevi bulunduğu salâhiyetler, her vakit mülkiyetin nakledilmesini istilzam etmeden, malik tarafından dilediğine devir edilebilir.

Doğrusu da diğerlerine zammedilen şu son iktidar dominium'un mutlak olması temelinin en mantıkî ve en esaslı bir neticesidir. İşbu hüküme dayanan meseleler önemlidirler. Bundan dolayı malik, san'atkâr bir kölenin başkası hesabına çalışmakla kazandığı paraya, bir câriye'nin sütninelik ücretine, bir bağın veya tarlanın rantına, bir kışlak yahut yaylanın bedeline sahip çıkar, el atar ve bu paraları masraflarına tahsis edebilirdi. Şunu da göz önünde tutmak lâzım gelir ki, bu devir ile nakil, karşılık mukabili olabileceği gibi bedava da vaki olabilirdi. Bu cihet malikin büsbütün keyfine bağlı idi.

Dördüncüsü fert, malik olduğu şeyi yok edebilmek hususunda her itibarla mutlak bir iktidarı haizdir. Ormanını veya evini yakacak olan bir adamın komşuları bundan zarar görececeklerini yakinen bilseler de yine bu fiiline mâni olamazlardı. Fakat dominium'un mutlak oluşu temeli Romada bundan çok büyük fenalıklara sebep olabilirdi. Çünkü bu esasın şâmil olarak tatbikinin bir neticesi de, ihtiyaçların tatminine yarayan istihlâk eşyası için pek makul ve hatta lâzım olan malikin «yoğaltma» kudreti kulların öldürülmesine dek vardırırlıp hiçbir bahane ile mazur görülemiyen bir vahşete cevaz (!) şekili verilmek istenilmesi idi. Bugün

her yerde red edilen bu neticeyi nazara almasak da, dilediği gibi birini telef etme salâhiyetinin bir kimseye verilmesi yine doğru değildir¹⁸.

Vasıtaları seçme maddesi büsbütün malikin keyfine bağlı sayılırdı. İsterse kölesini yakdırabilir yahut yırtıcı hayvanlara yedirebilirdi. Cana kıymanın bu şeklini bir dereceye kadar tahdit eden vakıa bir Lex Petronia, Roma mevzuatı arasında vardır, fakat işbu kanun milâttan sonradır. İşte bu derece mutlak bir iktidâr bağışlayan telef etme kudreti biraz sonra kendisinden bahsedeceğimiz ferağ etme hakkile birlikte, klâsik tefrikte mülkiyetin mümeyyiz vasfı sayılan «jūs abutendi» yi teşkil ediyordu.

Son olarak dominiumun tamamı veya bir kısmı başkasına nakil edilebilen bir hak olduğunu söylemek lâzımdır. Yani fert, malik olduğu şeydeki bütün hukukunu, bunlardan bir parçası veya bazısını, karşılıklı karşılıksız başka bir kimseye devir edebilir; hattâ bu hakkı ölümle de nihayet bulmayıp mülkiyette kendisine kimin halef olacağını önceden gösterebilir. Bu kudret, ve hele bazı hakların başka birine devir edilmesi keyfiyeti Roma Hukukunda bir özlük olarak bütün irtifak haklarının kaynağı olarak telâkk¹ edilmektedir ve böylece «ususfurutus» denilen tasarruf hakkının bile bu suretle vücade geldiği farzolunuyor.

Fakat bu hal daima malikin salâhiyetlerini takyid edici bir netice verirdi. Kudreti nereye varırsa varsın malik, malına irtifak hakkı sahibinin menfaatine karşı gelecek bir şekilde tasarruf edemezdi, fakat geri kalan hakların üçüncü bir şahısa ferağı hususunda daima serbest idi. Zaten dominiumun mutlak olması özlüğü, bütün bu takyitleri mukayyet ve asla muhalif olarak telâkki ettirirdi. Hasılı işbu beş nevi yetkiyi bir cümlede hulâsa ederek dominiumu zamanın meşhur bir hukuk bilgini arkasından «bütün ferdî hakların bir arada kaynaşmalarının özü gibi» addedebiliriz¹⁹.

Tarihte öbür şekillerden sonra gelmesine rağmen dominiumdan hemen sonra, hâlâ sermayedar müelliflerin terviç ettikleri mülkiyet «hakkı tabiîsinden» bahsedelim; yalnız daha evvel islâmda mülkiyet hakkında bir kaç söz söyliyelim.

18) May An. eser Sah. 65.

19) Duguît, ferdi hukuk. Birinci konferans «ferdi hakların terkibi mahassalı gibidir». Türkçe tercüme, Fak mecmuası - sayı 16, sah - 499. Keza sah. 50 de «fert haklarına gelince bunlar, bünyesi belki imperium'dan daha kuvvetli bir surette irtibatlı bulunan dominium mürekkebesini» teşkil ederler diyor.

VII

İSLÂM CEMİYETLERİNDE MÜLKİYET

I

GENEL HÜKÜMLER

İlk tulu ve kısa bir kaç söz, toprakta fert ve cemiyet

Romanın fertçi telâkkileri Akdenizin kuzeyinde bu günkü sosyal rejimin kurulmasına varırken tam zamanında zuhur eden islâmiyet, sahneye pek mühim bir inkılâp yapacak olan yeni fikir - kuvvetler atmıştır. Bu tebeddülün sebepleri ve âmillerini tam ve ilmî surette incelemek uzun sürer, biz burada islâmiyetin zuhurunu sırf bir vakıa, konumuzu aydınlatacak bir âmil olarak göz önünde bulunduracağız.

Çöller arasında yeni bir imânın doğması, itikatlara yaptığı tesirin belki bir kat fazlasını sosyal rejime, hele cemiyetin hukukile iktisat sahasına yapmıştır. Bizzat hayatın içinden alınmış bir çok esaslar yeni bir hukukun ortaya çıkması, yeni bir iktisat bünyesinin kararlaşmasını intaç etti. Vakıa bu amelî şekile rağmen vücut bulan müesseseler, yine bir muhassalanın ifadesi oldu ve denebilir ki yeni fikirlerin galebesinde ikmal edilmesi zamana düşen bir noksan vardır. Fakat islâm fukahasinca daha o vakit tasdik edilen tekâmülde tedric kuralını gözetmek lâzım geldiği fikiri yeni esaslarda en mümeyyiz bir hassa gibi kabul edilmekte idi.

İşte ileride mülkiyete taallük edenlerini tafsil ederek izah edeceğimiz bu temellerin üzerine kurulması hiç olmazsa nazarî bir surette lâzım gelen manzumeyi bir bütün olarak tetkik edersek görürüz ki gerek nazariyede ve gerek amelde islâm cemiyetlerinin mülkiyet nehcini, hele teferriatta maksattan çok ayrılmıştır. Fakat gaye ve ülküye yavaş yavaş yine gelebilmek kabiliyeti hâlâ kendinde vardır: bunlar mütefekkirlerimiz içinden bir çlklarının zannettikleri gibi kesince tebellür etmiş değişmez bir takım formüller değildi.

tehalüfünü bu kadar terviç eden bir manzumeye istinat etmiştir. İş bu hâdise - o cemiyete mensup olmasak bile - tetkiki ilmî surette vacip

İslâm cemiyetlerinin hukuk ve iktisat nehicinde pek mühim bir yenilik vardır. Mülkiyetin muhtelif neveleri, nazariyede bile; ayrı ayrı hükümlere tâbi tutulmuş; her birisi diğerine uymıyacak başka bir kaynaktan ilham alan bir *ihtiyaç* için tedvin edilen genel mürekkebenin - syntesis - in ferdi sayılmıştır. Böylece ilk *fakih ve müçtehitler hakkı mülkü mücerret tetkik etmemişler*, bazı şekillerini öbürlerinden gerek nazarî ve gerek kazaî, yani amelî surette ayırmakta diğer bilginlere önderlik etmişlerdir.

Hatta bu hususta kendilerine bizzat Peygamberimiz rasulâllah (S.A) Hazretlerince yol gösterilmiştir. Şöyle ki hicretten sonra, bir islâm devleti kurularak cemiyetin hukuk ve iktisat bünyesine ait bir çok hükümler tedvininin lüzumu baş gösterdi; bu meselelerle alâkası olan bir çok naslar geldi. Peygamber Hazretleri (S.A) ise Medine reisliği vazifesini üzerine alıp yeni dinin ruhuna uyan bir çok hükümler koydular. Yahut eskiden mevcut müesseseleri bu yolda tadilile onlara yeni baştan gelişen içtimaî nizama uygun birer özellik verdiler.

İşte bu arada, mülkiyet kurumu da mühim tebeddüllere uğradı ve hazreti şari, başka cihetlerde olduğu gibi buna dair olan hükümleri de amelî bir surette tedvin buyurdu¹. Böylece her çeşit mal için ayrı ayrı hükümler vücade gelmiş oldu. Meselâ toprak sulamasında ve irvasındaki güçlüğü göre *öşri* yahut *haracî* sayıldı; cumhurun zemindeki salâhiyeti de tasrih edildi² ve cemiyetin hukuku bu suretle mahfuz kaldı. Gerçi toprağın bir kısmı fertte ve istifadesi dar mânasiyle aile, yahut yuvada kaldı ise de buralarda bile malikin yetkileri bir çok takyitler gördü.

Keza nafaka hükümleri ile akrabaların ve hele *Soydan* olanların yani asabanın fert malları üzerinde ki hakları son derece genişletildi ve türeye «örfe» terk olunan yer sayesinde bir çok memlekette toprağın intifa hakkı soyda kaldı. Bütün bunlardan başkaca riba hükümleri yine mülkiyetin takyidini ifade eder ve islâmiyetin benimsemede büyük bir tebeddül yaptığını gösterir.

İşte on iki asırdan fazla bir zamandan beri beşeriyetin altıda birini muhtevi olan bir cemiyetin iç bünyesi, mülkiyet hakkında hüküm

1) Merhum Seyyid Bey son derslerinde hükümlerin vaz'ında mevcut bu amelîliği tebarüz ettirmiştir.

2) Sahihül-Buhari - İst. baskısı cilt 5 sahife 22-25.

mühim ve yüksek bir kıymet taşır. Şunu da kaydedelim ki Romada muayyen olan şekili ile *mutlak mülkiyet, hiç bir zaman ve hiç bir surette sadır islâmda tutunmamıştır*. Takyit fikiri, menkullerde bile kendisini göstermiş, hele toprakta son dereceye varmıştır.

* * *

Bütün bunları hulâsa ederek diyebiliriz ki, meşhur olan tarifte denildiği gibi mülkiyet, eşyanın alâveh - ilitibdat - zaptı ile keyfe mayeşa tasarrufuna, islâmî cemiyetlerde müfit olduğu, vakıalara mütabık değildir. Pek sayın rahmetli hocam Ord. Prof. Bay Ebüllula Mardin otuz yıldan önceki mukayeselerinde mükemmel surette belirttiği «fenalıkların def'i, menfaat celbinden ulâdır» kuralı malikin tasarrufunu, menfaat olduğu için irtifak hakkı sahibi, şefi, yahut komşu salâhiyetlerle tahdit eder.

İslâm fıkıhında tedvin edilen mülkiyet hükümlerinde görülen şu tehalüfe göre tetkik edeceğimiz sahada taksimatı fazlalaştırmak gerektir. Yalnız gayri menkul hakkındaki rejim, dört büyük kısma ayrılmak lâzımdır, şöyle ki önce memlûk araziden, sonra dirliklere girmiyen metrûk ve mevat topraklardan üçüncü bir kısımda her türlü vakıflardan ve nihayet zamanın güzel tabirince mahallî ve umumî velâyet tarafından ikta yolu ile erbabı seyfü kaleme teffiz edilen dirliklerden bahsedeceğiz.

Gerçi birinci kısım arazinin mülkiyeti fertte, başkasına devir ve ferağ edilmesindeki kolaylıkta bariz ise de, bitişik komşuya, ortağa ve halite verilen şüf'a hakkının serbest tedavülü oldukça takyit ettiği de göze çarpar. Aynı zamanda, ekilen yerler için öşür, yahut haraç vermek lüzumu - ki memlûk topraklar hakkında cümle islâm illerinde vardı - cumhuru sahibe teşrik sayılabilir, doğrusu mahsul üzerinden nisbî bir hisse alındı mı - öşür ve haraç mukasemede bu hisselerin rantın umumuna göre miktarı, toprakta devletin iştirak edeceğini gösterir.

Zamanımızda Walras bunu pek güzel ortaya koymuştur: bunun «toprağın devlet ile sahibi tarafından ortaklık üzere tasarruf edildiği» demek olduğunu söylemiştir³. Esasen *haraci mukaseme* tâbiri bu noktayı gayet iyi tebarüz ettirir. Öşürün «beytüssadaka» ya kalması da söyle-

3) Et d'économie sociale, sah. 407-408.

diklerimize ayrıca bir delildir. Böylelikle ilk bakışta bir vergiden fark olunamıyan iş bu hisse bazen rantı büsbütün yutarak sahip denen adamı cumhurun şahısı değişebilen belli bir çiftçisi haline koyar. Bu halde zilyede artık malik demenin yanlışlığı derhal görülür. Avrupa dirliklerinde bazen görülen bu hâl İslâm cemiyetinde de haracı mukasemede vaki olması muhtemeldir. Rantın, hasılatın üçte birinden fazla olduğu yerler pek az olduğundan sözlerimizin ne kadar doğru bulunduğu anlaşılır⁴.

Bedel maktu ise yani haraç muvazzaf ise toprak adeta belli bir karşılıkla tasarruf olunan bir cumhur malikânesine benzer. Mirasa tâbi devrû ferâğı kabil, iltizamla teffiz edilip işletilen âmme mülkiyetinin bir şeklidir. Bu sıfat muvazzaf haraç mahsulü yüzde otuzunu yahut daha ziyadesini yuttuğu zaman çok barizdir. Burada da parayı «beytül haraç» alır ki bu topraklar adeta, devletin hususî malları sayılabilir.

Serdettiğimiz bu mülâhazaları göz önünde bulunduracak olursak tamamen fert mülkiyetine tâbi olarak yalnız eski kariyye ve kasabalar-daki arsalar - yani sükna ve tetimmesi olarak ayrılan yerler - kalır ki, bunların iktisat rejimi büsbütün müşterek olan cemiyetlerde bile fert tasarrufunda buldukları görülmüştür; fakat burada da bazı takyitler mevcuttur; hatta makarrı nisvan olan yerler hakkında hükümlerde, gayet ince bir düşünce ile yasalamış tasarruf tahditleri vardır.

İslâmiyette vakıf türesinin yayılması son asra değin eski köy ve kasabalar içindeki arsalarla yapıların, ekseri tedavül kabiliyeti bulunan vakıflardan olmasını ve böylece fert ile cemiyet mülkiyeti arasında ortalama bir hat gibi telâkki edilebilecek vakıf hükümlerine tâbi kalmasını intaç etmiştir. Ancak bizde Medenî Kanununun bazı maddeleri bunların bir kısım özelliklerini kaldırmış, yerine de bir sistem kuramamıştır.

Metrûk arazi, tamamile müşterek tipe muvafık olup en çoğu ekilmiş bile değildi. Lavaleyeye göre şimdi bile Afganistanda tarıma tahsis olunmuş ahali arasında muvakkat bir taksim ile paylaşılan topraklar varmış⁵.

Fakat bizde *Anaziimetrûkenin* ekserisi kariyye, mer'a ve baltalıkları yahut harmanlık ve namazgâh gibi yerlerdi. Bu cins topraklar, büsbütün

4) İleride de görülecektir ki bir çok yerde rejimin nazari icaplara göre aldığı şekil, müdaven formüllerden daha ehven, daha mütekâmildir.

5) De la propriété, sah. 331.

müşterek istifadeli hatta bir itibarla faydalananların mü'şa bir mülkleri hükmünde bile olmıyan - arazidir. Zira İslâm içinde metrûk araziden intifa tamamen ikametgâha merbuttur: bunlar miras, satılma yahut kiraya verilmek gibi hiç bir araziye tâbi değildirler. Şimdi de buralara, köylerin yahut bunların genişlemiş b'rer şekli sayılacak belediyelerin malı gibi bakılabilir. Fakat böyle yerlerde de tahsis fikri mevcut olmakla mülkiyet nehicinde hiç olmazsa zikirleri geçmek gerekir. Cibali mübahada tahsis fikri yoktu. Hava ve deniz gibi bunlar mülkiyete dahil değildir.

Mesahası noktasından bu türlü arazi memleketimizde mühim bir yekûne varırdı ve batıdaki gibi - dirlik içinde olmadığından önemini halen muhafaza ediyor. Zira böylece derebeyleri yahut ileri gelenler köylerle kentlerdeki müşterek intifaa mahsus araziye zaptedebilmek fırsatına nail olamamışlardır.

İkta usulü kaldırılardanberi bu kabil topraklar daha ziyade harap olmuştur. Bunun asıl sebebi, evvelden tarlalara bakan ve tarımlı toprakların mamur olmasını gözeten *sahibi arzın* köylülere yapmakta bulunduğu yardım sayesinde, köyce müstefit olunan orman ve baltalık gibi yerlerin imar edilmesine de halkın malî kudretinin yetmesidir. Şimdi ise, varını yoğunu tarlasına sarfetmek ve kapatmak mecburiyetinde bulunan rençber, müşterek otlakla baltalığı; pek gözetmiyor. Bununla beraber, cemiyet içinde tarım iş bölümünün ilerlemesiyle bu topraklar yine eski halini alabilir.

* * *

İslâm cemiyetlerinin mülkiyet nehicinden bahsederken vakıf toprak için mühim bir yer ayırmak lâzımdır. Bu sınıf arazinin efendilik hakkı «Rakabe» si fertlere ait değildir, hatta belli bir sosyal kuruma da ait sayılmaz; bu hali ifade için mağrıplıların güzel bir tâbirleri vardır; vakfa «hapis» derler.

Kurumun daha ziyade masun olmasını temin için - vaziyeti dinî bir tarzdatedvin etmek üzere - ortaya atılmış bir söz olarak vakıfta rekabe Hazreti vacibülvücudundur diyenler bile bulunmuştur. Belki tecridi bir tasavvur, yani itibarî emri gösterir, her halde realiteyi, şe'niyeti gösteremez. Hakikatte *vakıf akıtı, sosyal bir ihtiyacı temin ve tatmin etmek için menfaatleri muayyen bir cihete daimâ surette tahsis kılınmış olan bir malın, özel vaziyetini kararlaştıran bir hukuk tasarrufudur.*

Rakabe, ister o ihtiyacı temsil eden cemiyet veya topluluğa, ister müessesenin manevî şahsına ait olsun, hatta ister ortada hiç bir rakabe bulunmasın-... Bu nazarî bir mes'ele olup bizi şimdilik işgal etmez; tari-

fimizi çürütemez, çünkü vakıfı bu suretle bizde tarih boyunca kullanılan bir tâbire göre «ciheti gayri münkatia» sıyyla tarif etmek kuruluş maksadına en muvafık olan bir usûldür.

Buna bakılacak olursa vakıf arazide içtimaî, yani bütün topluluğa şamil olan bir ihtiyacın tatmini için tahsis edilmiş topraklardan ibaret bulunmakla, elbette mülkyet nehicine girer, Bunlarda da müşterek olmak, şemmesi, mevkuf toprakların hepsinde olan tedavül edebilmek hasasiyle birlikte galip bulunur. Mütevellilerin sırf bu husustan dolayı tâbi oldukları takyitlerden başka asıl sahip addedilen bütün cemiyet şahsiyetinin ve bu heyet mümessillerinin tasarrufları bile - adalet, güvenlik ve nizam namına - burada da takyit edilmiştir.

Gerçi son yüz yılda bir çok vakıfların verasetle bir ferdî benimseme tarzına tâbi oldukları ve tedavül edebildikleri görülmüştür. Hatta bir çok navi hayrat için bu idare şekli daha elverişlidir denebilir. Fakat bunlarda fert tasarrufu ciddî surette tahdit edilmelidir. Bu nevi yapı ve kurumlar da, hele şehirlerde bulunur ise, rantin fazlalığından bütün topluluk fayda görür ve malların mahpus kalmaları gibi bir mahzurun da kesin olarak önüne geçildiği görülür. Zaten vakıf hükümlerinin, bu gün bile bir daha gözden geçirilmeleri münasip ve iyi olur: hele istibdal muamelesi sayesinde bir çok hallerin islâh edilmeleri pek mümkündür. Bu bakımdan vakıf ile «precaire» in mukayesesini faydalı olursa da konu dışı bulunmasından dolayı, bu hususta ısrar etmiyoruz.

Memleketimizde böylece lüzumundan fazla genişletilerek teessüf edilecek bazı neticelere varılan evkaf, az değildir. Mirî toprakların, adeta rakabesi karşılığı getirdikleri menfaatleri vakıf diye göstermek alışkanlığı husule geldiğinden yavaş yavaş yurdumuzda maruf olan tabir ile «gayri sahih» denilen mevkuf arazi, mühim bir yekûne varmıştır. Halbuki rakabeleri «beytülmale ait» olan bu toprakların getirdiği mirî menfaatler de devlet varidatıdır. Vakıf edenlerin, bunların üzerinde süresi bir ömürlük olabilen bir istifade yetkisi - o da ancak bazı belli şartlarla - vardı.

Bunu göz önüne almadan, vaktinde bu gibi menfa'atlerin vakıfına cevaz verdiklerinden pek kötü bir vaziyet meydana bulmuştur. Bu kabil vakıflara, daha çok ileri gelenlerce tevessül olunmuş ve buradaki maksatları, muhayyel bir ciheti gayri münhati'a göstererek torunlarının bu gelirden nesilden nesile müstefit olmasını temin etmekte. Esası düşünülürse bu gelirler ne vezirler ile beylerin, ne de hattâ Osmanlı Padişahlarının malı değildir: onların ancak yerlerinde kaldıkları müddetçe bu menfa'atlerden istifade edebilmeğe hakları vardı. Böylece bu varidatı,

bir ciheti hayra bile vakıf etmekle salâhiyetlerini her halde tecavüz etmiş oldular. İşte bu gibi nüfuzluların kötü hareketlerinin önüne o vakit geçilemedi ise bu gün set çekilir ve Cumhurun cebinden edilen cömertlikler asıllarına iade olunabilir, ve olunmalıdır. Doğrusu «tahsisatı gayri sahiha» da zaten âmme salâhiyetini haiz olan makam dilediği gibi tasarruf edebilir. Yalnız tesis edilipkararlaşan her şeyde mevcut adalet kuvveti bu cevazın her zaman kullanılmasına belki mâni olacağı düşünülürse, adı geçen kudretin birden istimali ve ondan sonra bu gibi tesislerin - ülülemrin caizde tasarruf salâhiyetine göre - ıtlak üzere yasak edilmesi akıla en uygun gelen bir tedbirdir.

Tahsisatı sahiha diye anılan kurumlara gelince bunlar da mahzursuz değildir. Beytülmal varidatını teşkil eden nakit yahut işlerde herkesin yapacağı her bir genel tasarrufa «bu suretle yerini buldu» deyip keskin ve değişmez bir şekil vermek hiç doğru değildir. Yeter ki tahsisin artık lüzum olan uyarlığı içtihat ve ona göre amel oluna. Bizce adalete muvafık olan da budur: zira bu gibi vakıflarda, vakfedenlerin hareketi yolsuzdur. Asıl beytülmalin hakkını gasbetmektir, gâsıp lehine müruru zaman olamayacağı temeli her yerde kabul edilmiş bir kuraldır. Fakat bunların yasak edilmesinde daha mülâyim usûllere de sapılabilir. Meselâ tamamı yahut bir kısmı, evlâda meşrut olan yahut mütevellisi evlâttan olarak şart edilen tahsisler, beytülmal masraflarından bir «ciheti gayri münkatı'a» sı olsa bile pek pekâlâ gayri sahih sayılabilir. Benimseme hakkının vakıf edilmesi daha az mahzurlu sayılır. Fakat burada da tatil hükümleri ve başka kayıtlar - vakıflar için bile - devam etmelidir. İntikal harçları kayıp olunursa da vâkıfın bunları tazmin ettiğinden bahis konusu olamaz.

* * *

İslâmiyette dirlik teşkilâtı, ilk olarak Abbasiler zamanında görülür. İlk halifeler zamanında askere ıkta yolu ile verilen tahsisat, nakit para idi ⁶. Tarım toprakları, sahipleri yedinde öşür yahut haraç vermek üzere bırakılırdı. İşte Abbasî halifeleri kendilerini Gaznevilerden kurtaran Selçuklulara berat ile çok yerler teffiz edip bunları hizmetlerine aldılar ve hatta Toğrul Hana «emirülümera» unvanını verdiler. Böylelikle sonradan İslâm memleketlerinde yaylayacak olan şekilden ayrı ve daha fazla batıdaki fieflere benzer bir derebeyliği, daha doğrusu bir saltanat tesis etmişlerdi.

6) Belin, Du regine des fiefs militaires dans l'İslâmisme et principalement en Turquie - Sah. 12-15.

Fakat, ıkta suretinde ordunun erlerine ilk önce toprak veren Selçuklulardan Alpaslan'ın veziri Nizamülmülk olmuştur. Bu suretle bizde geçen asırın ortalarına kadar mevcut olan dirlik usulünün esasını bu zat kurmuştur⁷. Böylece arazi ıkta'ı usulü ilkönce Anadoluda, sonra da - yine Türk Meliklerinin saltanatında - Mısırda takarrür etti⁸. Zaten bu keyfiyet bir terakki idi. Çünkü tarımın intizamını ve zikredilen illerin umranını intaç etti.

Netayicülvukuatı yazan Mustafa Paşanın burada şahadeti sarıhtir: bunların «dirlikleri dahilinde bulunan malların ziraatlerine teksir ve ahaliye tohum ve hayvan» vermekle hâli - boş - yer kalmamasına itina etmeleri bütün yurdumuzun mamur olması emrinde tesirleri görüldüğünü» söylüyor⁹. Selçuklular zamanında fetih edilen bütün topraklar, bu usulün icabından olarak, ya zikredilen yerler halkının ihtiyaçlarını temin etmek üzere müsavi surette faydalanmak için metrük olarak bırakıldı, yahut ıkta yolile dirlik sahiplerine tevzi edildi. Böylelikle rekabesi beytülmale kalan buraları, fetih zamanında mevcut kariyye ve kasabaların içinde bulunan «sükna ve tetümmesi» yerlerle bazı vakıflara tahsis olunan parçalar istisna edilirse fert tasarrufuna ve cemiyet mülkiyetine tâbi idi.

Osmanlılardan bu sistemi gelişmesine ilk gayret eden Muradı Huda-vendigârdır; fakat manzume halinde bütün ülkeye yayan Kanunî Sultan Süleymandır. Kanunnameyi ikmal eden bu hâkan, timar ve ziamet nizamlarını - Ebussuut Efendi fetvalarile - ıslah ve derebeylik usulünü İslâmiyette ve hatta bütün cihanda hiç bir vakit eremediği bir kemal derecesine vardırmıştır¹⁰.

Bu tesislere göre mevki ve memuriyete bağlı haslar ile mevkuf ve metrök araziden başka, Osmanlı Hükümdarlarının kaanlığında bulunan her yerde hemen bütün tarım toprakları, ziamet ve timar denilen iki sınıf dirlik sahipleri arasında ıkta suretile tevzi edilmişti. Kanunen *sahibi arz* ismi verilen bunlar ahalice babadan oğula «vatanlarının zabıt ve hamisi» olarak büyük görünmüş olduklarından ve kendileri de hanedanlıkları ile müftehir zengin adamlar olduklarından batıdaki derebeylerine benzetilebilirse de inzibat itibarile bunlardan ayrı bir usule tâbi idiler.

İşte müessesenn asıl mükemmeliyeti burada görünür: asıl zümreye mensup ve yerli yönetim mümessili olan bu sahibi arzların, *halk üzerinde*

7) Makriziden nakil ile Belin, an. eser, Sah. 30.

8) Makriziden nakil ile Belin, an. eser, Sah. 22.

9) Cilt 1, Say. 146.

10) Belin an. eser, Sah. 40-41.

hiç bir kaza kudreti yoktu. Bu husus büsbütün merkezi velâyeti âmme tarafından nasbedilmiş olan kadılarca görülmekte idi. Hatta bazı meseleler için çiftçilerin beyleri kadı huzuruna davet ettikleri olağan şeylerdendi. Batı ile başka bir fark, Avrupanın her yerinde derebeyleri, yavaş yavaş toprağın asıl malikleri sayıldıkları halde burada rakabe doğrudan doğruya beytülmal elinde, tasarruf dahi fertlerdedir. Ziamet veya timar sahibi ancak miri menfa'atlerde dilediği yolda, ömrünce muvakkat surette intifa eder telâkki olunurdu.

Böylece bey yahut ağa toprak üzerinde hiç bir ayrı hak iddiasına kalkışamazdı. Zaten dirlikler, terekeden ayrı şahıs malları dışında bir takım intikal kurallarına tâbi idi, ve bir dirliğe *tenakki* adile verilen ek hisseler, asıl ikta sahibinin ölümünde bütünden ayrılır başka dirliklere zammolunurdu. Mustafa Paşa eserinde fikrini şu tarzda beyan ediyor: «Bir tumar veya ziamet mahlul oldukta, müteveffanın harp ve zarba kadir evlâdı varsa ona verilir. Ve eğer veledi sabi ise cebeli göndermek şartıyla tevcih kılınır. Tımarın üç beş bini ve ziametin yirmi beş bini tevcih olunarak üst tarafları dirlik sahiplerine terakki suretiyle taksim olunur ¹¹.»

Nihayet üçüncü bir fark, batıda derebeylik manzumesinin tefrik eden müratebe teşkilâtı bir hükümdar kadar kudrete sahip beylerin bulunmasını, ve adeta kral hanedanı yanında onunla bir arada sayılan birçok düğ ve kont sülâleleri mevcut olmasını neticelendirdiği halde doğu timar ve ziametlerinde takip edilen usulün merkezin kudretini daha fazla muhafaza etmiş ve raiye hakkındaki mahzurlarını mümkün olduğu kadar azalmış olduğudur ¹². Mutasarrıflar dirlik sahibinden müstakil idiler: ancak ziraatte mürakabesine tâbidirler ve tarlalarını birbiri üzerine üç yıl muattal bırakırlarsa bunlar mahlûle kalır, ellerinden alınır ve başka birine tenfiz olunabilir. Bu farklar Osmanlı Saltanatına nisbetle tahriç edilmiştir. Çünkü dirlik usulü İslâmiyette izhar edebildiği en mükemmel dereceye ancak yurdumuzda varmıştır.

* * *

Tarım, ticaret ve sanayide başlıca şekiller

Tanzimata kadar vatanımızda mevcut olan ziraat teşkilâtı çokluğu ve kemmiyeti bakımından dirlik usulüne dayandığından ilkönce timar

11) Cilt 1, sah. 144-145; Keza Ayni Ali Efendiden zikredilme suretiyle Belin an. eser, sah. 54-55.

12) Gerçi İngilterede de merkez velâyeti kuvvetli idi; fakat orada dahi derebeyi sülâlesi usulü mevcut olup intikal âdetâ veraset dairesinde olur. Halbuki bizde her teffizde merkez müdahale ve - icabında - ikta miktarını tenzil ederdi.

ve ziametlerdeki mesai kurumlarını gözden geçirmek lâzımdır. Esasen bu teşkilât, müsakat usulü gibi türel müzaraa tipinin bir şubesi sayılabilir. Bununla beraber asıl çiftçilik diye anılan türel müzara'a örneği dirlik usulünden ayırır: *Nizamül-mülkün tesisinde başka şekillerde bulunmayan «vasfı mümeyyiz» mahiyetinde bir kasıt, şuurlu bir halle gelmiş ve belli formüllerde umdeleşmiş ekonomik bir iktisat gayesi vardır.* Tımar ve zaamet teşkilâtında merkez velâyetinin ekonomik hayatı murakabeye salâhiyeti esaslı bir surette tasdik ve tatbik olunageldiğinden bu usulü güden devletlerde ilk önce bir tedbir zümresi ve sonra hakikî bir iktisat siyaseti manzumesi vücade gelmiştir.

İşte dirlik bir manzumenin içinde içtimaî hücre vazifesini görmektedir; tâbi olduğu hükümleri yukarda kısaca gözden geçirdiğimiz tımar ve emsalini, mesai teşkilâtı dolayısıyla tetkik edecek olursak bu şeklin tesanüt halinde bir kütleye dayandığını görürüz. İşte şu kitlenin başında varidatı mahsulden muayyen bir hisseye baliğ olması ile murakabe vazifesini gücü yettiği kadar iyi görmeye sevk edilen (sahibi arz) bulunur. Rençperler bunun vasıtasile kendilerine teffiz edilmiş araziye toprağın en iyi bir surette işlemesini temin etmek için tedvin edilmiş bir takım intikal ile intifa kurallarına tasarruf etmektedirler.

Dirlikte gerek Selçuk sultanlarından Kayı Beylerine ve gerek Osmanlı Sultanlarından Rumeli ve Anadolu beylerine gönderilen ferman ve menşurlarda daima tekrarlanan formül halinde her yere giren bazı tekerlemeler ve ibareler yüksek bir iktisat siyasetine alâmettir. Osman beye verilen menşurda «Zulam ve Udvan yolu memlekette öyle kapanmalı..... ki gerek müzariler ve gerek alelumum köylüler..... Masum kalalar. Bilmelisiniz ki erbabı ziraat, âlemin sebebi abadanesidir. Ve Beniademini muhasip erzakıdır, ve biraz aşağıda (bir karış yer boş kalmamın) deniyor. Bu da belli iktisat ve kanaatlerinin mevcut olmasını istilzam eder.

Sahip, köylüye bugün taavün teşkilâtı sayesinde yapılmak istenilen mütedavilsermaye eminliğini yapmakta, tarım usullerinin iyileşmesine ve düzeltilmesine, irva ve iska - Sulama - için lâzım olan işlerin teşebbüsüne ön ayak olmakta idi. Vakıa bilhassa eskiden intikalde erkekler lehine mühim farklar vardı; fakat topu, tatil hakkı, kararla mezruatın düzenlenmesi, bina yapılması topraktan bazı şeyler imali hususunda mevcut olan kayıtlar ihmal edilir hususiyetler değildir. Buna mukabil dirlikçinin hazineye - beytülmale - karşı vaziyeti, ünvanının sahip olmasına rağmen şahsı zamlariyle temin edilen irsî ve mümtaz bir mansıbın tenmiyesi derecesini aşmazdı.

Diğer taraftan köylünün teffiz olunmuş tasarruf hakkı, bir «hakkı mücerret» addedilmekte ve zeminde fert benimsemesinin, cumhur mülkiyetine eklenmiş, ârizî bir hal olduğu şimdiden daha bariz bir surette göze çarpmakta idi. Bununla beraber rençber «serf» gibi ârza bağlı mı idi? Belin bu hususta tasdik cevabı veriyor fakat biricik delilini Nevşehirli İbrahim Paşanın rayenin köylerini terketmelerini yasak eden bir kararnamesidir ¹³. Başka yazarlarda bu nokta zikredilmediğine bakılacak olursa şu kararnameyi başka bir vesileye atfetmek ve arza bağlılık hükmünün, tatilden dolayı gayet kuvvetli bir müeyyidi bulunmakla beraber, resmî metinlerde tasrih edilmediğini itiraf etmek lâzım gelir.

İşte görülüyor ki Akdenizin doğu ve güneyinde kurulan dirlik usulü, cereyan ettiği memleketlerin iktisat bünyesinde birinci mertebe bir önemi haizdi. Merkezi velâyet ve onun mümessili bulunan devlet ancak bu müessese sayesinde iktisat siyaseti manzumesinde kendisine düşen kontrol ve teftiş vazifesini hakkile görebiliyordu. Çünkü tarım, istihsal sahasını ancak dirlik sahiplerinin mürakabe salâhiyetlerine göre bir şekilde düzen ve nizam içine alıyordu.

İlk bakışta hatıra gelen bir soru, bu kadar muntazam bir usulün nasıl olup ta tebeddülüne kesin bir ihtiyaç görülecek derecede istihaleye uğradığı hakkındadır. Fakat cevabı kolaydır. Bir usul ne kadar mükemmel olursa olsun bazı kusurların büsbütün önüne geçilemeyeceği, göze çarpan teessüf edilecek bir hakikattir. Hiç bir müessese, tek bir zayıf noktası olmayacak derecede mükemmel değildir; İşte İslâmiyetteki ikta usulü hakkında da bu kaziyeleri tatbik etmek mümkündür.

Şöyle ki: murakabe salâhiyetleri asıl sahip tarafından istimal edildiği müddetçe ne kadar iyi neticeler verirse bir vekil ve hele bir mültezim elinde oldu mu o kadar zararlıdır. Nehice kesin surette merbut olmayan bu mahzurun yayılmasına başlı başına mühim bir unsur olan ikinci bir sebep daha katıldı.

Bizde bilhassa üçbuçuk asırdanberi bir çok dirlik sahipleri, yerlerinden uzakta şehirlerde oturmaya başlıyarak tımar yahut zaametlerini iltizama vermeyi âdet edindiler. Bir de ikta usulünde her ne kadar sahiplerce devlet bünyasına halel getirilmemesine mümkün olduğu mertebeye set çekilmişse de, muvakkat memurlara tımar ve zaamet teffizi hususunda fazla iktidar verildi. Bundan ötürü vezirlerle valiler dirlikleri kendi adamlarına veya rüşvet verenlere tevcih etmeye başladılar. Böylece intizamın muhafazası uğrunda tesis edilen bir kaide, askere ve liyakatlılara verilecek yerlerin varidat kabilinden olarak dalkavuklarla harem ağa-

13) An, Eser, Sahife 50-51.

larına verilmesini neticelendirdi. Gerçi Mustafa Paşa, bu salâhiyet tecavüzlerinin ilk zuhurunu bir asır evveline çıkarıyorsa da bunlara alışılması sonra, ertesi 17 nci asrın ilk yarısına tesadüf eder¹⁴. Her halde islâhat lüzumu bu tarihlerde hissölundu ve Koçu beyi meşhur lâyihasını hicrî 1040 senesinde yazmıştır. Gitgide yolsuzlukların artması ve muharebenin teknik bir hal alması devlet varidatının çoğu olan dirlikleri hemen faydasız yapmış ve nihayet geçen asırda İkinci Mahmut Han zamanında askerlere ve memurlara toprak ikta edilmesi usulü tehlikesizce kaldırılabilmiştir.

* * *

Sermayenin İslâm cemiyetlerinde tâbi olduğu teşkilâta gelince, muayyen ve muntazam formüller haline konulmuş, umdeleşmiş iktisat kanaatlarına ve mübadele yani tedavül ile ticareti istihsalden çok önemli tutan bir ekonomik siyaset manzumesine tesadüf edeceğiz. Her şeyden evvel, yolların zaptu raptına ve pazar yerlerinde adaletin temin edilmesine büyük bir itina vardı. Her şehirde en yüksek adlî makamı işgal eden kadılar, terazilerin doğru olmasına bakmakla mükelleftiler; keza subaşılar pazar kurulan yerleri devamlı surette teftiş altında bulundururlardı. Bu, pazarlara çok kişi toplamak için bir usul olabilir. Fakat yollara yapılan itinaların sebebi gibi derhal göze çarpmaz ve pek o kadar mühim olması da varit değildir.

Doğrusu araştırılırsa denilebilir ki bütün bu çağ boyunca, genel olarak istihsale hâkim olan tip, teksif olunmuş bir tarzda tatbik edilen orta teşebbüs şekli idi. Yalnız memleketlerimizde değil, dünyanın en ilerlemiş hemen her yerinde kendisini gösteren ve bir sistem olarak göze çarpan belli bir çağda piyasaya hâkim bulunan şu telâkki, zamanındaki en güzel ifadelerinden birinin Sultan Alâattinin Osman Beye gönderdiği menşurda bulur¹⁵.

İşte Bursada görüleceği gibi, mümkün olan ve lâzım gelen himmet şu meselede de İslâm cemiyetlerinde velâyete sahip olanlar tarafından

14) Görüceli Koçu Bey lâyihasında, Özdemiroğlu Osman ve Sokullu Mehmet Paşalar bile adamlarına tımar verdiler diyor. Bu söz pek doğru sayılmaz çünkü bu paşaların maiyetleri İran ve Avusturya seferlerinde hizmette bulunmuşlardır. Mustafa paşa rüşvet ile tevcih yapmayı Hüsrev paşaya, dirliklerin iltizama verilmesinde veziri âzam Rüstem paşaya atfediyor. (An. Eser, Cilt 1 - Sahife 146-147).

15) Bahis konusu fermanın şu cümleleri alıyoruz: «Yolların hıfız ve harabatı fermanımız icabatındandır... Bezirgânlardan hiç bir kimse, hiç bir yolda kalbi kırılmasın ve kılına dokunulmasın, o derecede ki ne mal, ne can ve kanlarına hiç bir mazarrat ârız ve târi olma.»

esirgenmemiştir. Bunda daha fazla iş bölümü ve ihtisas, ekonomik merkezler arasında vuku bulur; her merkez oldukça büyük bir kütle halk için istihsalde bulunarak evvelâ kesafet, sonra mahsulde bolluk ve güzellik temin edilir. İşte böyle bir iktisat nehicinde mahsulleri müşterilere götürmek sanatı büyük bir ehemmiyet alır ve ticareti kavrar: *yolların emin olması* memleket halkının ihtiyaçlarını tatmin etmesi için *zarurî olur*. Bir taraftan ahaliye lâzım olan eşyanın kervanlarla yollardan gelip pazar yerlerinde satılması icap eder. Öbür cihetten tüccarların orada yapılan her şeyi başka yerlere götürmek üzere satın almaları da, müstahsillerin geçinebilmeleri için şarttır.

Ticarette sermayenin nemalanması için alış verişin bu tarzda gelişmesine uygun bir yol «müdirebe» şeklidir. İslâm müçtehitlerince büyük bir önemle tanzim edilen şirket usulü Müslüman cemiyetlerinin iktisat düzeninde, son zamanlara kadar mühim bir mevki almıştır. Aslen müdirebe, bizim ticaret kanunumuzda komandit denilen tiptir. «Müttekaddimîn» bu hususta büyük bir itina ile çok güzel hükümler kurdukları halde, sonraki fakıhlar tarafından sermayedarın mahdut mesuliyetli fikri lâzım olduğu kadar genişletilip yeni ihtiyaçlara tatbik edilmediğinden hukuk anlamı biraz dar kalmıştır.

Halbuki bu düşünce aslında çok velüttür. Meselâ İngiliz «limited» ve Alman «mit beschränkterhaftung» şirketlerinde esas, mala sahip olanın koyduğu sermaye miktarına maksur olan mesuliyet ve kefaletidir. Bizim eski mecellenin 1417. maddesinin hükmü akit şartı koşup mukaveleye ilhak edilse bugün bile müdirebenin mahdut mesuliyetli şirketlerden farkı ancak tarafın bir kaç kişi olması haline münhasır kalır.

Edip Serdengeçti